

Садықов Т.С.*¹, ²Елкей Н.Е.

¹Л.Н. Гумилев атындағы ЕҰУ, «Қазақстан тарихы» кафедрасының профессоры, т.ғ.д.,
Қазақстан Республикасы, Астана e-mail: atashka54@list.ru

²Л.Н. Гумилев атындағы ЕҰУ, «Қазақстан тарихы» кафедрасының докторанты,
Қазақстан Республикасы, Астана e-mail: muzlife.nbek@mail.ru

ХАЙРЕТДИН БОЛҒАНБАЕВТЫҢ АҒАРТУШЫЛЫҚ ҚЫЗМЕТІ (АРХИВ ДЕРЕКТЕРІ БОЙЫНША)

Аңдатпа

Мақалада, ХХ ғ. қазақ халқының тәуелсіздігі жолында күрескен мемлекет қайраткері, алаш қозғалысының белсенді мүшесі Хайретдин Болғанбаевтың оқу-ағартушылық саладағы қызметіне қатысты архивтік деректерге жүргізілген зерттеу нәтижелері баяндалады. Х.Ә. Болғанбаев 1924-1928 жылдары Петропавл губерниялық халық ағарту бөлімінде меңгеруші, кеңес партия мектебінің мұғалімі қызметтерін атқарды. Архив деректерінде оның Петропавл губерниялық халық ағарту бөліміндегі 3 жылдық педагогикалық курста дәріскер болған кезіндегі қызметі, оқулық жазу ісіндегі еңбегі толыққанды баяндалады. Сонымен қатар, Ақмола мен Ташкент қалаларында оқушыларға сабақ беріп, ұлт зиялылары бастаған сауатсыздықты жою ісіне белсенді қатысты. Оның оқулық даярлау ісіндегі қызметіне қатысты Орынбор қаласында өткен жиында «жалпы тарих» оқулығын жазу міндеті жүктеледі. Х. Болғанбаевтың ағартушылық қызметіне қатысты ҚР ОМА қорындағы құжаттарды талдау, хронологиялық әдіс арқылы архивтік құжаттарға кезеңдер бойынша сипаттама жасалады. Әсіресе, алаш қайраткерінің өмірі мен ағартушылық қызметіне қатысты жекелеген зерттеушілердің еңбектеріндегі естеліктер мен жеке зерттеулер жинақталып, бір жүйеге келтіріледі. Сонымен қатар, Х. Болғанбаевтың өмірі мен ағартушылық қызметіне қатысты «тұлғатану», «ғұмырнама» бағытындағы жүргізілген зерттеу нәтижелері мақалада жан-жақты қарастырылып, нақты мәліметтер ұсынылады.

Кілт сөздер: Х. Болғанбаев, ағартушылық, ұлт зиялылары, архив, білім беру, ұйымдастырушы.

Садықов Т.С.*¹, Елкей Н.Е.²

²Евразийский национальный университет имени Л.Н. Гумилёва, доктор исторических наук, профессор
кафедры «Истории Казахстана», Республика Казахстан, Астана e-mail: atashka54@list.ru

²Евразийский национальный университет имени Л.Н. Гумилёва, докторант кафедры «История
Казахстана», Республика Казахстан, Астана e-mail: muzlife.nbek@mail.ru

ПРОСВЕТИТЕЛЬСКАЯ ДЕЯТЕЛЬНОСТЬ ХАЙРЕТДИНА БОЛҒАНБАЕВА (ПО АРХИВНЫМ ДАННЫМ)

Аннотация

В статье излагаются результаты исследования архивных данных, касающихся деятельности в учебно-просветительской сфере государственного деятеля, активного члена движения алаш Хайретдина Болғанбаева, который боролся за независимость казахского народа в ХХ в. В 1924-1928 годах работал заведующим Петропавловским губернским отделом народного просвещения, учителем советской партийной школы. В архивных данных подробно рассказывается о его деятельности во время работы лектором на 3-летнем педагогическом курсе в Петропавловском губернском отделе народного просвещения, его заслугах в написании учебников. Кроме того, обучал школьников в городах Ақмола и Ташкент, принимал активное участие в деле ликвидации неграмотности во главе с интеллигенцией нации. Что касается его деятельности по подготовке учебника, то на совещании в г. Оренбурге будет поставлена задача написать учебник «Всеобщая история». Анализ документов из фондов ОМА РК, относящихся к просветительской деятельности Х. Болғанбаева, с помощью хронологического метода производится описание архивных документов по периодам. В частности, в трудах отдельных исследователей, касающихся жизни и просветительской деятельности деятеля Алаша, обобщаются и систематизируются воспоминания и отдельные исследования. Кроме того, в статье подробно

рассматриваются результаты проведенного исследования по направлению «личностоведение», «гуманнама», касающиеся жизни и просветительской деятельности Х. Болганбаева.

Ключевые слова: Х. Болганбаев, просветитель, интеллигенция нации, архив, образование, организатор.

Sadykov T. ^{*1}, Yelkey N.N. ²

¹Doctor of Historical Sciences, Professor of the Department of History of Kazakhstan L.N. Gumilyov Eurasian National University Republic of Kazakhstan, Astana e-mail: atashka54@list.ru

¹Doctoral student of «History of Kazakhstan» L.N. Gumilyov Eurasian National University Republic of Kazakhstan, Astana e-mail: muzlife.nbek@mail.ru

EDUCATIONAL ACTIVITIES OF HAYRETDIN BOLGANBAYEV (ACCORDING TO ARCHIVAL DATA)

Abstract

The article presents the results of a study of archival data on the activities of Khayretdin Bolganbayev, a statesman who fought for the independence of the Kazakh people of the XX century, an active member of the Alash movement in the educational and educational sphere. In 1924-1928, Kh.a. Bolganbaev held the position of head of the Petropavlovsk provincial Department of public education, teacher of the Soviet Party School. In the archive data, his activities as a lecturer in a 3-year pedagogical course at the Petropavlovsk provincial Department of public education, his work in writing textbooks are fully described. In addition, he taught students in Akmola and Tashkent, and took an active part in the elimination of illiteracy initiated by the National intelligentsia. In connection with his activities in the preparation of textbooks, the task is to write a textbook «General History» at a meeting in Orenburg. In relation to the educational activities of H. Bolganbayev, the analysis of documents from the fund of the Central School of the Republic of Kazakhstan, the description of archival documents by Stages is carried out using the chronological method. In particular, memories and individual studies in the works of individual researchers related to the life and educational activities of the Alash figure are collected and brought into a single system. In addition, the results of the research in the direction of «Personology», «life» related to the life and educational activities of H. Bolganbayev are considered in detail in the article and specific information is presented.

Keywords: H. Bolganbaev, educator, intelligentsia of the nation, archive, education, organizer.

Кіріспе. XX ғасырдың басында біліктілігі мен зияткерлік әлеуеті қалыптасқан ұлт зиялылары қазақ халқын жаппай сауаттылыққа жетелеп, ғылым мен білім саласында үлкен серпіліс жасады. Оқулықтар мен білікті мұғалімдерді даярлап, халықтың рухани оянуы сауат ашуда, оқу-білімде екендігін түсіндірді. Сол себепті де XX ғасырдағы ұлт зиялыларының ағартушылық жолы бүгінгі күнге дейін өзінің өзектілігін жойған емес. Халықтың дүниежүзілік мәдениеттің биік деңгейіне және еуропалық білімге жетуіне ықпал етуші ағартушы, көрнекті қоғам қайраткері – Хайретдин Болғанбаевтың ағартушылық қызметі мен ғылым саласында қалдырған өшпес идеяларын зерттеу бүгінгі таңда өзекті.

Хайретдин Болғанбаевтың мемлекеттік, саяси және қоғамдық қызметіне қатысты мәліметтерді жинақтауда оның сан қырлы қайраткер екендігін дәлелдейтін бірнеше дәлел ұсынамыз:

Біріншіден, Х. Болғанбаевтың мемлекет қайраткері ретіндегі қызметі ерекше болды. Себебі, ол Алаш партиясының белсенді мүшесі ретінде 1913-1918 жж. «Қазақ» газетінде, ал 1917-1919 жж. «Бірлік туы» және «Сарыарқа» газеттерінде ол туралы жазылған мақалаларда оның мемлекеттік қызметі туралы баяндалған бірнеше мақалалар жарияланды. Х. Болғанбаевтың мемлекеттік деңгейдегі қызметі ерекше еді [1, 105-6.].

Екіншіден, ол халықараралық деңгейдегі қайраткер еді. Оның бұл бағыттағы жұмыстары Түркістан автономиясын құру мен жариялауға байланысты істердегі белсенділігі еді. Бұл Х. Болғанбаевтың Орталық Азия халықтарының бостандығы үшін күресі деп білеміз.

Х. Болғанбаев I және II жалпы қазақ съезіне (Орынбор, 1917-1918) Түркістан мен Сырдария уездері атынан делегат болып қатысқан. 1917 жылы 17 желтоқсаннан 1918 жылы 11 ақпанға дейін өмір сүрген Түркістан автономиясын (Қоқанда жарияланған) құрысуға ат салысты. Бұл автономия большевиктер тарапынан күшпен талқандалғанын ол ашық хәм ашына жазды. Х.Болғанбаев 1917-1918 жылдары Ақмолада Алаш Комитетін құрып, төрағасы болған. 1919 жылы Түркістанда жұмысшылардың ағарту одағының мүшесі, 1918-1920 жылдары (әр мерзімде) Ташкентте оқу ісінің меңгерушісі, мұғалім, 1921-1922 жылдары ТүрОАҚ (ТүрЦИК)-тің сайлау ісі жөніндегі мүшесі болған [2, 14-6.].

Үшіншіден, оның журналистика саласындағы және баспа ісіндегі еңбегінің зор екендігі. Х.Болғанбаев алаш партиясының басты баспасөзі саналатын «Қазақ» газетінің тұрақты авторларының бірі болды. Ол ел тұтастығын сақтау, білім беру мен бостандық үшін күреске қатысты өзінің көзқарастарын білдіретін мақалалар жариялап тұрды. Ал баспагер ретінде «Бірлік туы» газетінің редакторы болды.

1916-1917 жылдары Ташкентте қазақ зиялылары «Кеңес» атты астыртын ұйым құрады. Осы ұйым өзінің ұлттық идеяларын іске асырудың бірнеше бағдарламаларын жасады. Ал бұл бағдарламаларды жариялайтын басты баспасөз органы «Бірлік туы» газеті еді. ол 1917 жылдың 24 маусымынан 1918 жылдың сәуір айына дейін Ташкент қаласында аптасына 1 рет шығып тұрды. Негізін қалаушы – М.Шоқай, ал шығару ісіне атсалысқан Х. Болғанбаев пен С. Қожанов болды. Газеттің алғашқы екі санына М.Шоқай, одан кейінгі он үш санына Х.Болғанбаев, он алтыншы санынан бастап С.Қожанов редакторлық жасады, барлығы 29 саны жарық көрді. Газет кеңестік биліктің орнығуымен қысымшылыққа түсіп, жабылды.

Төртіншіден, ұлттық ағартушылық саласына еңбегі сіңген, ұстаз-педагог. Солтүстік Қазақстан облыстық мемлекеттік архиві қорында Х. Болғанбаевтың 1924-1928 жж. Петропавл губерниялық халық ағарту комитетіне қарасты 3 жылдық қырғыз (қазақ) педагогикалық дайындық курсына дәріс бергендігі туралы деректер бар. Онда курс директоры болған Жұмағали Тілеулиннің естелігінде Х. Болғанбаевтың ұстаздық қызметін ерекше бағалап, 15 педагогтің ішінде ең үздігі еді деп көрсеткені бар. Осыдан-ақ оның ағартушылық салада табысты еңбек еткендігін білуге болады.

Белгілі алаштанушы ғалым, Х. Болғанбаевтың шығармаларын жинақтаушы Д. Қамзабекұлы: «Қалай дегенде, ұлтты дамыту, өркендету жолына аянбай тер төккен, тіпті жанын құрбан еткен Х.Болғанбаевтай дара тұлғалары тану мен таныту – елдігімізге сын, бүгінгі замандастарымызға да, ұрпақтарымызға да мерей» [3, 85-б.],-деп оның бүгінгі таңда әлі жарыққа шықпаған оқу-ағарту, мемлекеттік саясат, жер туралы мәселелеріне қатысты еңбектерін жинақтап шығару керектігін айтады.

Х.Ә. Болғанбаевтың ұлт тәуелсіздігі, мемлекеттік қызмет пен қазақ журналистикасы саласындағы еңбегі бүгінде зерттеліп, жаңа деңгейге жеткен. Ал оқу-ағарту саласындағы еңбегіне қатысты зерттеулер әлі де жаңа қырынан, архивтік деректермен толықтыруды қажет етеді. Сондықтан да мақаланың өзектілігі ретінде Х. Болғанбаевтың 1924-1928 жж. ағартушылық қызметін архив деректері бойынша зерттеу болып табылады.

Мақсаты мен міндеттері. Х.Ә. Болғанбаевтың ағартушылық қызметін архив деректері бойынша зерттеу, ғылыми айналымға енгізу. Осы мақсатқа жету үшін келесідей міндеттер орындалады:

- Х. Болғанбаевтың 1924-1928 жж. ағартушылық қызметіне қатысты деректерді жүйелеу;
- Х. Болғанбаевтың оқулық жазу ісіндегі қызметіне баға беру;
- Петропавл губерниялық халық ағарту бөлімінде дәріс беруші ретіндегі қызметін зерттеу;
- Архив қорындағы Х. Болғанбаевтың ағартушылық қызметіне қатысты деректерді жинақтап, ғылыми айналымға енгізу.

Материалдар мен әдістер. Ғылым мақаланы жазуда Хайретдин Болғанбаевтың ағартушылық қызметіне қатысты мұрасын зерттеуде тарихи қағидалар мен объективті көзқарастар пайдаланылды. Жұмыс архивтік құжаттарға негізделгендіктен жинақталған материалдар мен деректерді ғылыми айналымға енгізуде нақты тарихи-салыстырмалы, талдау, жинақтау және қорыту әдістері тиімді қолданылды.

Х.Болғанбаевтың ағартушылық қызметіне қатысты мәліметтерді 3 топқа бөліп қарастырамыз. Бірінші топқа, Х.Болғанбаевтың ғылыми қызметіне қатысты жеке еңбектерін жатқызамыз. Онда Х.Болғанбаевтың шығармалары [4] мен «Иман күші» атты еңбегінің маңыздылығы ерекше. «Иман күші» еңбегінде Х.Болғанбаевтың шығармаларының жинағы ұсынылған. Жинақта Алаш қозғалысының құрамында мемлекеттік қызмет атқарған кезіндегі съездер, жиналыстар мен маңызды шешімдері енгізілсін. Ал ағартушылық қызметіне байланысты «Медресе Хасениеде қазақ балалары» мен «Әдеби борышымыз» мақалаларында ағартушылық қызметі баяндалады [5].

Екінші топқа, Х. Болғанбаев туралы зерттеу еңбектерін жатқызамыз. Бұл топтағы зерттеушілердің ішінде Д. Камеловтың еңбегінің маңыздылығы ерекше. Еңбек архив құжаттары (Қазақстан Республикасы Орталық мемлекеттік архиві) мен естеліктерге негізделген [6]. Сонымен қатар, әдебиет қаламгерлері мен тарихшылардың жекелеген мақалалары да Х. Болғанбаевтың тұлғалық қасиеті мен мемлекеттік-саяси және ағартушылық қызметін ашып көрсетуге бағытталды. Х. Болғанбаев туралы әр кездері Д.Қамзабекұлы [7], Қ.Нұрмағамбетов [8], С.Ақтаев [9], Д.Асауов [10], С. Нагимов [11] т.б. ғалымдар мен журналистер түрлі бағытта мақалалар, еңбектер жариялады.

Үшінші топқа, архив қорындағы құжаттарды жатқызамыз. Қазақстан Республикасы Орталық мемлекеттік архивінің 14-қор [12] мен Солтүстік Қазақстан облыстық архивіндегі сақтаулы «Стапная

звезда» газетінің [13] 1926 жылғы №78 нөмерінде жарық көрген мақалаларда Х. Болғанбаевтың ағартушылық қызметіне қатысты деректер берілген.

Талқылау. Хайретдин Болғанбаев – қазақ ғылымы мен мәдениетінде ұмытылып бар жатқан тұлғалардың бірі. Оның мемлекеттік (Түркістан автономиясын құру), қоғамдық-саяси қызметі (қазақ жерін сақтап қалу) белгілі дәрежеде зерттеліп, ғылыми айналымға енгізілген. Ал ағартушылық саладағы қызметіне қатысты зерттеулер әлі де толықтыруды қажет етеді. Сондықтан да осы мақалада Х.Ә. Болғанбаевтың ХХ ғ. 20-жылдарындағы ағартушылық қызметіне қатысты зерттеу жүргізіледі.

Хайретдин Әбдірахманұлы Болғанбаев (1894-1937) – Ақмола облысы, Қорғалжын өңіріндегі Жосалы атты ауылда дүниеге келген. Шығу тегі бойынша оқыған, көзі ашық отбасыдан шыққан. Әкесі Әбдірахман Меккеге барып, қажы атанған [174-б.]. Сол себепті де ол жалғыз ұлының көзі қарақты, көкірегі ояу болғанын қалады.

Алаш қайраткері Хайретдин Әбдірахманұлының ата-тегі мен отбасы туралы мағлұматтарда аталары Арғынның ішіндегі Қуандық тайпасының бір негізгі тармағы болып саналатын Темеш руынан. Хайретдин отбасындағы 3 баланың ең үлкені еді. Хайретдин Әбдірахманұлының жеке отбасына келетін болсақ, ол Рахима Әкбарқызымен шаңырақ көтерді. Р.Ә. Болғанбаева – Ақмолаға келіп іскерлігімен танылған, қазақ Былқымбайдың Тәуірбала есімді қызын алған Халфин Уәли атты татар көпесінің немересі. Бір қызығы, қазаққа жиен Рахиманың әкесі Әкбар да Алаш жұртынан қыз алған. Енді мынаны байыптаңыз: Рахиманың шешесі – Мәзтура. Мәзтура атақты Шоқан Уәлихановтың тете қарындасы Бәдіғұл Шыңғысқызынан туған. Хайретдин мен Рахима төрт перзент сүйген. Олар: Ерік, Гүлнар, Серік, Мұрат.

Х. Болғанбаев айдауда жүргенде Рахима орыс декабристерінің әйелдері секілді, бала-шағасымен артынан іздеп барған. Өкініштісі, Серік есімді балалары Сықтывкарда ауырып шетінеген. Көз жасты көрген Құдай 1932 жылы сол жерде бұларға Мұрат есімді ұл берген [4, 174-б.].

Жастайынан зерек, алғыр бала 1909 жылы ауыл мектебінде біліп алып, білімін медреседе жетілдіреді. Осы мақсатта 1909 жылы Орынбор қаласына аттанып, Хусайния медресесінде білім алады.

Хайретдин Орынборда «Хусайния» медресесінің шәкірт болып жүріп (6 сыныбын бітірген) Сыр өңірінің (бұрынғы Сырдария губерниясы Ақмешіт уезі, Шиелі болысының №7 ауылының танымал зиялысы Қалжан Қоңыратбайұлының шақыртумен келіп, оның кіші бауырлары, кейінгі танымал әдебиетші-ғалымдар 1905 жылғы Әуелбек пен 1907 жылғы Әлібек Қоңыратбаевтарды оқытады (соңғысы 1937 жылы атылған). Х.Болғанбай өз мамандығын әр кезде «мұғалім және газет қызметкері» деп көрсеткен. Әлбетте, осы тұста біз мынаны ескеруіміз керек: ХХ ғасыр басында көп зиялы өз бетінше маманданған.

Хусайния медресесі ХІХ ғ. соңы мен ХХ ғ. басында мұсылмандық білім беру жүйесіне әсер еткен білім ордасының бірі. 1889 ж. орынборлық ағайынды көпестер Хусаиновтардың бастамасымен ашылған медресе мұсылмандық білімді дамытудың, ұлттық мектептерді қалыптастырудың негізі болды. Медресені бітіргеннен кейін түлектер Ресей мен шет елде оқуларын жалғастыра алды. Мұндай мүмкіндік А.Г. Хусаиновтың 1904 ж. 20 қаңтарда жазып қалдырған рухани өсиеті бойынша мүмкін болды [14, 70-б.]. Осылайша, Х. Болғанбаевтың Хусайния медресесінде алған білімі сол кезеңде алаш партиясының басты баспасөз құралы «Қазақ» газетіне өз мақалаларын жариялауға мүмкіндік берді.

Алғырлығының арқасында ол кейін адам ретінде де, қоғам және саяси қайраткер ретінде де, қоғам және саяси қайраткер ретінде де ерте есейіп, есімі жиырма жастан асар-аспас кезінде жұрт аузына ілініп, халыққа танымал болды.

1917-1918 жж. Х. Болғанбаев «Бірлік туы» газетін шығару ісіне М. Шоқай мен С. Қожановпен бірге қатысты.

Х. Болғанбаевтың ағартушылық қызметіне қатысты мәліметтерді жүйелеуде оның 1924-1928 жж. өміріне зерттеу жүргізу маңызды. Осы кезеңде оның педагогикалық қызметінде жемісті жылдар саналды. Себебі, осы жылдарда Петропавл қаласы губерниялық халыққа білім беру бөлімінде, педагогикалық техникумда оқытушы және Кеңестік партия мектебінің оқу бөлімінің меңгерушісі қызметтерін атқарады.

Петропавлда губерниялық халыққа білім беру бөліміндегі қызметі мектеп және кәсіптік білім беруді ұйымдастыру, оқулықтар даярлау мен баспа ісін жүргізу болды. Белгілі тарихшы К. Муканов ХХ ғ.

20-жылдарындағы Ақмола губерниясының құрамындағы Петропавл уезіндегі білім беру мәселесіне қатысты жазбасында келесідей мәліметтер келтіреді: ХХ ғ. 20-жылдары өңірде білім беру саласында кадр мәселесі өте өзекті еді. 1920 жылы Петропавлда М. Жұмабаев меңгеруші болған қысқа мерзімді мұғалімдер даярлау курсы ашылды. Бірақ, бұл курс дайындаған педагогтер саны жеткізіліксіз болды. Сол себепті басқа өңірлерден ашудың қажеттілігі туындады. 1920 жылы 16 маусымда РКФСР Халық ағарту комиссариатының орынбасары М.Н. Покровский мен педагогтерді даярлау бөлімінің

менгерушісі Ж. Левинаның бастамасымен 3 жылдық педагогтерді даярлау курсының ережесі бекітілді [15, 32-б.]. Осы ереже негізінде Петропавлда 3 жылдық дайындық курсын ашу көзделді.

*Покровский М.Н. (1868-1932) – кеңестік қоғам және саяси қайраткер. 1918 ж. өмірінің соңына дейін РКФСР халық ағарту комиссарының орынбасары қызметін атқарады. Бұл қызметте ғылым мен жоғары білім саласына жауапты болды.

1922 ж. 7 қазанында Ақмола губерниялық халық ағарту комиссариатының педагогтерді даярлау курсының менгерушісі Т.В. Кириковтың қатысуымен кеңес өткізілді. Кеңесте 3 топқа бөлінген (I топ – 40 адам, II топ – 40 адам, III топ (негізгі топ) – 30 адам) барлығы 110 адам қабылдау көзделді. I дайындық тобына 15 жасқа толған жергілікті қазақтар; II дайындық тобына қысқа мерзімді курстың бұрынғы тыңдаушылары, ауыл мектебін бітірушілер; III дайындық тобына (негізгі топ) – 2 жылдық мұғалімдік еңбек өтілі бар адамдар қабылданады. Дайындық тобына қатысушыларға арнайы 100 адамдық жатақхана ұйымдастыру көзделді. Енді осы дайындық курсын жүргізетін дәріскерлер: Болғанбаев, Айбасов, Баржаксина, Муратова және орыс тілінен Растуллу. Аталған адамдар дәріс оқу кезінде басқа қызметтен босатылып, тек оқыту процесімен айналысу тапсырылған. Оқу процесінің басталуы 16 қарашадан кешіктірілмей басталып, дәріс оқитын мұғалімдер белгіленген жерде болуы керек. Петропавлдағы 3 жылдық дайындық курсының басталуы мен ұйымдастырылуы туралы жергілікті халыққа газет арқылы хабарландыру таратылуы көзделген [15, 74-б.].

Аталған құжаттардан Х. Болғанбаевтың 1922 ж. 16 қарашасынан бастап Петропавл өңірінде ағарту саласында еңбек еткенін байқауға болады.

Келесі бір құжатта 1922-1923 жылдардағы педагогикалық техникумдардың ашылуы мен олардағы қазақ балаларының санына қатысты қызықты мәліметтер кездестіреміз. Қазақ педагогикалық мамандар даярлайтын курстар орыс тілінде оқытатын педагогикалық техникумдар секілді ашылған болатын. 1922-1923 оқу жылында қазақ педагогикалық техникумдарының саны 47, ал орыс тіліндегі педагогикалық техникумдар саны 66-ға жеткен болатын. Орыс педкурстарында балаларды қабылдау 7 жастап бастап жүргізілсе, ал қазақ тіліндегі педтехникумдарда тек бастауыш сыныпты аяқтағандардан қабылданды. Сондықтан да қазақ тілінде оқытатын педагогикалық техникумдарда алғашқы 2 жыл дайындық курсы ретінде, ал қалған 4 жылы негізгі дайындық курсы ретінде жүргізілді [6, 194-б.].

Қазақ бөлімінде дәріс берген оқытушылар: Тлеулин Жумағали, Болғанбаев Хайретдин, Жанибеков Жанузак, Мамеков Галауетдин, Айбасов Садуакас, Ержанов Баимбет, Айтхожин Сабыр, Саян Муратов [36-б.]. Аталған оқытушылар жұмыс жасаған кезеңде қазақ бөлімінде білім алушылар саны артқан болатын. Оған дәлел ретінде тарихшы К. Мукановтың еңбегінде келесі мәліметтер берілген: Жыл сайын қазақ тобына тапсырушылар саны артып отырды. 1923-1924 оқу жылының басталған кезінде қазақ тобында 77 бала білім алса, ал орыс тобында – 152-ге жетті. Ал 1924 жылдың 1 қаңтарында қазақ тобының техникумында 127 бала оқыды, оның 115-і қазақ, 12-сі татар ұлтының балалары болды.

1924 жылдың Губерниялық атқару комитеті педагогикалық техникумға қаладағы ең күшті оқу ғимараты бірінші Кеңестер үйін (бұрынғы Романовтар училищесі) берді. Бұл ғимаратта қазақ және орыс топтары бірге оқыды. Жаңа ғимаратта физика және химия пәндеріне арналған жеке кабинеттер жабдықталды және білім алуға қажетті жағдай жасалды. Білім алушыларға төленетін шәкіртақы көлемі де артып, 8 рубльге жетті. Оның 6 рублі тамақтануға, ал қалған 2 рублі басқа да қажеттіліктер үшін жұмсалды [15, 124-б.].

Х. Болғанбаевтың ағартушылық қызметі Петропавл уезіндегі педагогикалық курста жүргізілгендіктен Солтүстік Қазақстан облыстық мемлекеттік архивінде педагогикалық кеңестік хаттамалары сақтаулы. Архив қорындағы қоғамтану секциясының 1925 жыл 9 ақпанында жасалған хаттамасын ұсынамыз:

Қатысты: Тлеулин, Кибальчич, Болғанбаев, Кемелов, Омаров және қатысушы төрағалар: Мамбеталин, Жарқынов.

Күн тәртібінде:

1. Қоғамдық пәндер бойынша оқу бағдарламасын қарастыру;
2. Экономикалық география бойынша;
3. Тарих бойынша;
4. Саясаттану бойынша;

5. Орыс тілі бойынша [15, 44-б.]. Осы хаттамадан 3 жылдық педагогикалық курстың әрбір кеңесінде білікті кадрларды даярлауда қажетті оқулықтар мен көптеген маңызды мәселелердің қарастырылғанын байқауға болады.

3 жылдық педагогикалық курстың директоры болған Жумағали Тілеулин мен Хайретдин Болғанбаевтың білім беру саласында көрқарастары мен негізгі мақсаттары бір болған белгілі. Себебі, Ж.

Тілеулин аталған қазақ педагогикалық курсының ұйымдастырушысы әрі директоры бола жүріп тарих пәндерін оқытуға атсалысса, Х. Болғанбаев жалпы тарих оқулығын жазу ісіне қатысты [16, 98-б.].

Жұмағали Тілеулин Петропавлдағы 1922-1927 жж. 3 жылдық қазақ педагогикалық курсының ұйымдастырушысы әрі директоры болды. Бұл кезеңде педагогикалық курс өңірдегі ең үздік мәдени-ағартушылық мекемелердің біріне айналды. Онда өзін-өзі басқару ұйымы педагогикалық ұжыммен бірлесе отырып көптеген маңызды мәселелерді талқылады: оқулық даярлау, білім беру, оқу-тәрбие процесін басқару секілді мәселелер күн тәртібінде талқыланып, хаттамалары даярланып отырды. Жұмағали Тілеулин өзінің директорлығы кезеңінде жастарды тәрбиелеу мен оқытуға берілген ұйымшыл, тату оқытушылар ұжымын құрады алды. Белгілі тарихшы К. Мукановтың жазу бойынша 1922-1927 жж. 3 жылдық педагогикалық курстың директоры болған Ж. Тілеулин 15 педагогтің ішінде Хайретдин Болғанбаевты ерекше атап өтеді: «Болғанбаев Хайретдин (1894 жылы туылған) Орынбор қаласындағы «Хусайния» медресесін бітірген. 1924 жылдың 10 қазанынан бастап жұмыс жасайды. Губерниялық халыққа білім беру мекемесінде қызмет етеді».

Зерттеу нәтижесі. Алаш тарихының біздің мемлекетіміздің өткені туралы ең маңызды беттерінің бірі ретінде құндылығын жоғалтпай, демократиялық қозғалыстың қаншама ұлт зиялыларының қоғамдық қызметі мен ағартушылық мәселелері ғылыми зерттеулер мен басылымдарда жарияланып өз бағасын алды, соған қарамастан әліде сонша тың зерттеулерді талап ететін есімдері беймәлім саяси қуғын-сүргін құрбандары бар. Солардың бірі – 1894 жылы Ақмола облысы, Қорғалжын өңіріндегі Жосалы атты ауылда дүниеге келген Хайретдин Болғанбаев. Ол – көсемсөзші, ұстаз-педагог ретінде Алаш зиялылары бастаған ағартушылық жолда қызмет еткен бірігей жатқыр тұлға. Ұлт санаткерлерінің ойшылдық-зерделіліктен, мейірім-шапағаттан, рақым-құштарлықтан туындаған түйінді ой-пікірлері, елдің есеюі, көркеюі жолындағы ардақты істері, ағартушылық істері, ағартушылық қызметі – ұлт руханияты тарихындағы айрықша бір құбылыс, өзгеше бір әлем.

Мақаланың талқылау бөлімінде тек Х. Болғанбаевтың ағартушылық, оның ішінде Павлодардағы 3 жылдық қазақ (қырғыз) педагогикалық курсының дәріс беруші ретіндегі қызметіне қатысты Қазақстан Республикасы Орталық мемлекеттік архиві мен Солтүстік Қазақстан облыстық мемлекеттік архивіндегі құжаттар бойынша мәліметтерді келтірген болатынбыз. Енді оның оқулық даярлау саласына жеке тоқталып өтсек.

1921 жылдың 31 қаңтарында Орынбор қаласында Ахмет Байтұрсыновтың төрағалығы, Бидахмет Сәрсеновтың хатшылығы және Әлихан Бөкейхан, Елдес Омарұлы, Хайретдин Болғанбаев, Смағұл Сәдуақасұлы, Файзолла Ғалімжанұлы, Жүсіпбек Аймауытұлы, Сәдуақас Сейфоллаұлы, Сабыр Айтқожаұлы хәм тағы басқалардың қатысуымен еліміздегі 1-інші және 2-інші буын мектептер үшін оқу құралдарын даярлауға байланысты арнайы мәжіліс өтеді. Міне, осы мәжілістің қаулысының оқулықтар жазу (5-ші) тармағы бойынша:

- а) Есеп: ...
- б) Өлшеу: Сәрсенов
- п) Жаратылыс ғылымы: Омаров пен Кемеңгеров
- т) Физика: Ғалымжанов
- ж) Қазақ жағрафиясы: Бөкейханов
- х) Денсаулық ғылымы: Тілеулин
- д) Бастауыш алгебра: Омаров
- р) Тарбия ғылымы: Жұмабаев
- з) Үйрету ғылымы: Аймауытов

с) «Жалпы тарих» оқулығы: Болғанбаевқа [17, 398-б.] жүктеледі. Аталған оқу кітаптары дер кезінде жазылып, басылып шығып, 1928–1929 жылдарға шейін қазақ мектептерінде оқу құралы ретінде пайдаланылып келді. Өкінішке орай, сталиндік қуғын-сүргін жылдары бұл оқу құралдары отқа өртеліп, құртылып жіберілді. Хайретдин Болғанбаевтың оқулықтарды басып шығару ісіне араласқандығы туралы мәліметтерді оның НКВД-ның тергеушісіне берген хаттамасынан біле аламыз [5, 141 б.].

Жоғарыда айтылғандай «Бірлік туының» ұйымдастырушылары мен жанашырлары қазақтың проблемаларының басты себебінің бірі – сауатсыздық пен надандықта деп таныды. Олар «...халықтың ілімді болып, өзінің кім екенін хәм өзін бағушы патша мен төрелердің кімдер екенін анық түсінуі қажет. Халықтың түсінуі ондай уақытта онан өте қиын іс. Өйткені ол тәртіптің сүйенген күші надандық, қорыққан жауы ғылым болғандықтан ол қолынан келгенше халыққа ғылым нұрын түсірмеу жағына күш қылады», - деп халқын ілім-білім мен ғылымға үндеумен болды. Мәселе басылымның бірнеше сандарында көтерілді. Соның бірі «Келдин» бүркеме атымен жазылған «Бірлік туының» алғашқы ұйымдастырушыларының бірі Хайретдин Болғанбаевтың «Бірлік туының» 8 қыркүйектегі 8-ші нөмірінде жарық көрген «Ең керекті іс» мақаласы. Автор халқын бұрынғы патша заманындағы надандық, ілімсіздікпен

қош айтысып, жаңа үкімет тұсындағы мүмкіндіктерді пайдалануға шақырады: «Енді өткен іске өкініш жоқ. Бірақ мұнан бұлай да саңлаусыз салтқа қарап жалпы жұрттың түсіп жатқан жолына түспей, келешектегі үмітімізге, ұлтшылық денімізге қызмет етерлік білім жемісінен мақұрым отырсақ үлкен ұят; ұлтымызға зор таңба; кетпес өкініш болар. Қай жұртты болсада ұлтшылық, құдайшылық жолына жеткізіп тәркі еттіретін: даңқ, аброй, атақ беріп бақыт жолына түсіретін негізді жолдың ілім екені шексіз. Соның үшін бізге де басқалармен қатар тең болып жасауды үміт етіп қызыл қарын жас баланың, кейінгі нәсіптің қамын ойлап сол оқу мезгілінде оқу жасындағы балаларды сабақтан қалдырмасқа тырысу, һәм оның үшін һәр жерден мектеп ашып іске кірісу ғана керек...». Мақала авторы бала тәрбиесінің ақсап кеткендігіне де қынжылады. Қазақ баласының доп қуып, бос жүргеніне намыстанып, бұл әрекетті оқу-біліммен алмастыруды қолдайды. Бала тәрбиесіндегі бастауыш мектептің рөліне мән бере келе: «Ата-ананың балаларға ішкі тәрбиені бере алмайтыны да белгілі бір іс. Себебі, ішкі тәрбие мектеп жұмысы. Сондықтан біздің балаларымызға ішкі тәрбие беріп дін, ұлт рухымен рухтандырып шығаратын бастауыш мектепке мұқтаждығымыз өте күшті. Күз оқу мезгілі басталғаннан бұлай басқа жұрттың балалары иығына бақша аралап жүргенде, біздің балаларымыздың бос ойында, үйден үйге, ауылдан ауылға қыдырып жүруі үлкен ұят, зор намыс. Халық! Енді осы ұят, осы намыс, осы мұқтаждықты халқымыздың ескерерлік жұрт ағасы болған қателеріміздің, қайырымды жомарт байларымыздың халқына қызмет етіп жол жоба көрсетерлік уақыттары осы халық пайдасын қызыл-қарын жас бала, қамын қайғырса іске кірісерлік уақыттары да осы. «Тоқтатуды ойламай, аштарға берген ас артық» деген «Абай» сөзін ұмытпайық» [2],-дей келе, халқын ілім-білімге, бала тәрбиесіне енжар қарамауға үндейді.

Хайретдин Болғанбаевтың тағы бір мақаласы газеттің тоғызыншы санында жарық көрген «Мұғалім және шәкірттер ескерсін» атты мақаласы. Автор баланың бастауыш білімді ана тілінде алуы керектігін айтады: «...Орынборда болып өткен жалпы қазақ съезі осыны ескеріп, бастауыш мектептер ана тілінде оқытылсын және «қазақ» емлесі қолданылсын деп қаулы шығарды. Бұл бізге міндет. Өйткені мұғалім оқыту жолына жүйрік болып, қолданған кітаптары балалардың ана тілінде, өз емлесінде болса, оқыту ісі жылдам ілгері баспақ...». Жалпы сол бір күрделі тарихи кезеңдегі зиялыларымыздың арман-мұратының бірі – қазақ балаларының ілім-білімді меңгеруі, ана тілінде білім алу мүмкіндігіне ие болуы еді [5, 69-б.].

Х. Болғанбаев та «оқу өнерінен» кенжелеп қалған халқын жарлы-жақыбайлының күнін артта қалдырып, бұдан әрі бұған төзбеуге шақырады. Ол «... біз – оқу, оқыту, өнер-білімнен кенжелеп кеш қалып, өзімізден жеткілікті мұғалімдеріміз жоқ болған жарлы халықтың біріміз. Соның үшін де бізге ең алдымен бастауыш мектептерді тарқы еттіріп өзімізден жетерлік, балаларға жақсы тәлім берерлік мұғалімдер шығару һәм шығу керек...», -деп Түркістан аймағында «мұғалімдер курсы» ұйымдастыру керектігін, ниет білдірушілер болса, Ташкенттегі «Бірлік туы» азаматтарының жол көрсетуге дайын екендігін айта кетеді. Халықты сауаттандыру, ана тіліндегі бар оқу құралдарының барынша қолданылуын қамтамасыз ету, олардың санын көбейту, қазақ тіліндегі ауыз әдебиетінің үлгілі ертегі, мақал-мәтел, жаңылтпаш, өлең-жұмбақтарын жинау, мұқтаж оқушыларға жәрдем беру, мектепке келген балаларды кітап, сия, қарындаш, дәптермен тегін қамтамасыз етуді жолға қою сияқты өзекті мәселелер басылым беттерінде жиі жарияланып тұрды [18, 14-б.].

Белгілі ғалым-профессор К.А. Ахметов XX ғасырдың 20-30 жылдары қазақ балалары үшін оқулықтар даярлаған ұлт зиялылары туралы көзқарасында келесідей мәліметтерді айтады: «XX ғ. 20-жылдарындағы барлық оқулықтар Алаш қозғалысының өкілдеріне тиесілі. Мысалы, алғашқы қазақ тілі мен әдебиет бойынша оқулық авторлары А. Байтұрсынов, М. Жұмабаев, Ж. Аймауытов, Х. Досмұхамедов, А. Ермеков. Х. Болғанбаев. Алаш қозғалысының басқа да белсенді қатысушылары психология, педагогика, зоология, биология және медицина бойынша көптеген оқулықтар жазды. Бұл бағытта олар оқу құралдары мен оқулықтар даярлады» [19, 137-б.]. Міне, ұлт зиялыларының қазақ халқының білімді, һәм басқалардан күшті болғанын қалады. Осы жолда еңбек етті, оқулықтар жазды. Бірақ сол кезеңде жазылған оқулықтардың көп бөлігі кеңестік биліктің ықпалымен өртелді, көзі жойылды.

Аталған зерттеу нәтижелерін қорыта келе Х. Болғанбаевтың жеке атын ұлықтауға байланысты мәліметтерді де қосу беруді жөн санадық. Есімі ғылыми ортаға тек XX ғ. 90-жылдары ғана белгілі бола бастаған қайраткерге қатысты естелік және танымдық мақалалар жарық көріп, есімі ұлықтала бастаған болатын. Осы кезден бастап Х. Болғанбаевтың есімін ұлықтау, таныту мақсатында бірнеше ғылыми еңбектер жарық көре бастады. Белгілі ғалымдар тек ғалымның өмірі мен қызметін ғана емес, ғылыми мұрасы мен шығармашылығына қатысты зерттеулер жүргізе бастады. Аталған зерттеушілердің ішінде Д.Қамзабекұлы, А. Шәріп, Қ. Нұрмағамбетов, Н. Сапуанов, Т. Боранғалиұлы, С. Ақтаев, Д. Асауов пен Т.Ысқақов сындық әдебиет қаламгерлері және тарих саласының белгілі ғалымдары еңбек етті.

Тәуелсіздік алғаннан кейін Х.Болғанбай құрметіне Астана және Ақмола облысы Қорғалжын ауданы орталығындағы көше аты берілген [2, 14-б.].

Алаш тұлғасы, даңқты азамат Хайретдин Болғанбайдың шығармашылығы мен тұлғасы – ұлттық тарихымыздың бір бөлшегі. Ұлтты дамыту, өркендету жолында аянбай тер төккен, тіпті жанын құрбан еткен Хайретдин Болғанбайдай дара тұлғаны тану мен таныту – бүгінгі замандастарымызға да, ұрпақтарымызға да парыз.

Қорытынды. Қорыта келе, Х.Ә. Болғанбаевтың халық ағарту саласына қосқан үлесі, оқу-ағарту саласын ұйымдастырушы ретіндегі қызметі өлшеусіз. Ол Жұмағали Тілеулинмен бірге Солтүстік Қазақстан тарихында алғаш рет мектеп және басқа да мекемелер үшін қазақстандық мамандар даярлау курсының ұйымдастырушы және дәріс оқушылардың бірі болды. Сондай-ақ ол Солтүстік Қазақстан облысында Қазақстан тарихын оқытуды ұйымдастырған. Оның бәр дәлелі 1916 жылғы көтеріліске қатысты алғашқылардың бірі болып, яғни өлке тарихын зерттеуші ретінде зерттеу жүргізуі.

Х. Болғанбаев ұлт тәуелсіздігі, оқу өнері, ғылым үйрету, оқулықтар туралы ой-толғамдарын «Қазақ», «Бірлік туы», «Сарыарқа», «Ұшқын», «Ақ жол», «Еңбекші қазақ» газеттерінде жариялап тұрды. Сонымен қатар, «Бірлік туы» газетінің №7-14 номерлерінің редакторы болып, «Еңбек туы» газетінде алқа мүшесі, «Қазақстан» мемлекеттік баспасында алқа мүшесі ретінде қызмет атқарды. Ақмола өңірінде туып-өсіп, Орынборда оқып-жетіліп, Ташкентте саясат айдынына көтеріліп, XX ғасырдың 30-жылдарындағы советтік қанқасапқа іліккен қайраткер, қаламгер, тұлға – Хайретдин Болғанбаевтың өмірі мен қызметі бүгінде зерттеуді қажет ететін, өзекті тақырыптардың бірі.

Х.Болғанбаев – қазақ мемлекеттігінің дәстүрін жалғастырған Алаш қозғалысының белсенді мүшесі, халықаралық деңгейдегі қайраткер, ұлттық журналистика мен баспасөздің іргетасын қалаушылардың бірі, ұлттық ағарту ісіне де өлшеусіз үлес қосқан азамат.

Кейінгі ұрпақ елдің өткен тарихында қазақ халқының жанашыры болған XX ғасырдың 20-30 жылдарында күрделі де сын кезеңде қазақ интелегенциясының көрнекті өкілі Хайратдин Болғанбаев сияқты азамат болғаны ұмытпаса екен дейміз.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Шоқай М. Шығармаларының толық жинағы: 12 томдық / Құраст.: К.Есмағамбетов. – Алматы: Дайк-пресс, 2012. – Т. 1. – 664 б.
2. Тұяқұлы Ж. Дара тұлға // Еуразия университеті. №17 (270) қыркүйек, 2018 жыл. – Б. 14.
3. Қамзабекұлы Д. Руханият. – Алматы: Білім, 1997. – 272 б.
4. Болғанбаев Х. Шығармалары. Тағылымы. – Астана: Парасат әлемі, 2005. – 256 б.
5. Болғанбай Х. Иман күші / Құраст. Д. Қамзабекұлы. – Алматы: Арыс, 2009. – 288 б.
6. Хайретдин Болғанбаев – свет неугасимой звезды / Д. Камелов; [под общ. ред. Д. Камзабекұлы]. – Алматы: Дәуір, 2020. – 286 с.
7. Қамзабекұлы Д. Руханият. – Алматы: Білім, 1997. – 272 б.
8. Нұрмағамбетов Қ. Қайретдин аға халықтың қамқоры еді // Жұлдыз, №11-12, 1995. – Б. 47-53.
9. Ақтаев С. Х.Болғанбаев кім болған? // «Ақиқат», №12, 2003. – Б. 7-10.
10. Асауов Д. Халықшыл Хайретдин // «Егемен Қазақстан», 2.05.2013. – Б. 7-8.
11. Нагимов С. Шоқайдан – алғыс, Мағжаннан мақтау алған Хайретдин Болғанбаев // Жұлдыз. №9, 2006. – Б. 180-182.
12. ҚР ОМА (бұдан әрі – Қазақстан Республикасы Орталық мемлекеттік архиві). 14-қор,3-тізім, 4-іс. 11-14 пп.
13. Степная звезда. 1926. 23 июля, №78.
14. Денисов Д.Н. Роль Оренбургского медресе «Хусаиния» в развитии мусульманского образования // Ученые записки Казанского государственного университета. Том 152, кн. 3, ч. 2. 2010. – С. 68-78.
15. Муканов К. Жумағали Тлеулин – деятель «Алаш-Орды»: Документальная биография: биография отдельного лица. – Алматы: Жибек жолы, 2005. – 216 с.
16. Чакенова Б.А., Калыбекова М.Ч. Жұмағали Тілеулиннің қоғамдық-саяси және ағартушылық қызметі // Қазақ мемлекеттік қыздар педагогикалық университетінің Хабаршысы № 4 (76), 2018. – Б. 97-101.
17. Әбілдос Р.Ә. Хайретдин Болғанбаевтың өмірі мен қоғамдық-саяси қызметінің негізгі кезеңдері // «Ұлы даланың ұлы есімдері: жастарды патриоттық тәрбиелеудің ғылыми-теориялық және зерттеу мәтініндегі практикалық қырлары» атты жас тарихшы ғалымдардың VII Халықаралық ғылыми-тәжірибелік конференциясы. – Алматы: ҚР БҒМ ҒК Ш.Ш. Уәлиханов атындағы Тарих және этнология институты, 2019. – Б. 292-302.

18. Раджапов А.Ө., Байдильдина С.Х. «Бірлік туы» газеті тарихи дереккөзі ретінде. Оқу құралы (Қазақстанның қазіргі заман тарихы курсы бойынша). – Алматы: АЭЖБҮ, 2021. – 137 б.
19. Ахметов А.К. Алаш и Ауэзов. – Алматы: Жазушы, 2007. – 350 с.

Reference

1. Shoqai M. *Shygarmalarynyn tolyq zhinagy: 12 t. [Full collection of works by Shokai M.] / Qurast.: K.Esmagambetov. – Алматы: Daik-press, 2012. – Т. 1. – 664 b. [In Kazakh]*
2. Tyuquly Zh. *Dara tulga [Individual personality] // Euraziya universiteti. №17 (270), 2018. – B. 14. [In Kazakh]*
3. Qamzabekuly D. *Ruhaniyat. – Алматы: Bilim, 1997. – 272 b. [In Kazakh]*
4. Bolganbaev H. *Shygarmalary. Tagylymy [Works Of H. Bolganbaev. Teaching]. – Astana: Parasat alemi, 2005. – 256 b. [In Kazakh]*
5. Bolganbai H. *Iman kushi [The power of faith] / Qurast. D. Qamzabekuly. – Алматы: Arys, 2009. – 288 b. [In Kazakh]*
6. *Hairetdin Bolganbaev – svet neugasimoi zvezdy [Khayretdin Bolganbayev – the light of an unquenchable star] / D. Kamelov; [pod. obshch. red. D. Kamzabekuly]. – Алматы: Dauir, 2020. – 286 s. [In Kazakh]*
7. Qamzabekuly D. *Ruhaniyat [Spirituality]. – Алматы: Bilim, 1997. – 272 b. [In Kazakh]*
8. Nurmagambetov K. *Qairetdin aga halyhtun qamqory edi [Kairetdin was the patron of the senior people] // Zhuldyz, №11-12, 1995. – B. 47-53. [In Kazakh]*
9. Aqtaev S. H. *Bolganbaev kim bolgan? [Who was H. Bolganbaev?] // «Aqiqat», №12, 2003. – B. 7-10. [In Kazakh]*
10. Asauov D. *Halyqshyl Hairetdin [Khayretdin The People] // «Egemen Qazaqstan», 2.05.2013. – B. 7-8. [In Kazakh]*
11. Nagimov S. *Shoqaidan – algys, Magzhannan maqtau algan Hairetdin Bolganbaev [Khayretdin Bolganbaev, who received gratitude from Shokai and praise from Magzhan] // Zhuldyz. №9, 2006. – B. 180-182. [In Kazakh]*
12. QR OMA (budan әri – Qazaqstan Respublikasy Ortalyq memlekettik arhivi). *14-qor,3-tizim, 4-is. 11-14 pp. [In Kazakh]*
13. *Stepnaya zvezda. 1926. 23 iyulya, №78. [In Russian]*
14. Denisov D.N. *Rol' Orenburgskogo medrese «Husainiya» v razvitii musul'manskogo obrazovaniya [The role of the Orenburg madrasah "Husainiya" in the development of Muslim education] // Uchenye zapiski Kazanskogo gosudarstvennogo universiteta. Tom 152, kn. 3, ch. 2. 2010. – S. 68-78. [In Russian]*
15. Mukanov K. *Zhumagali Tleulin – deyatel' «Alash-Ordy»: Dokumental'naya biografiya: biografiya ot del'nogo lica [Zhumagali Tleulin – Alash-Orda activist: Documentary biography: biography of an individual]. – Алматы: Zhibek zholy, 2005. – 216 s. [In Russian]*
16. Chakenova B.A., Kalybekova M.Ch. *Zhumagali Tileulinniң qozamdyq-sayasi zhane agartushylyq qyzmeti [Socio-political and educational activities of Zhumagali Tleulin] // Qazaq memlekettik qyzdar pedagogikalyq universitetinin Habarshysy № 4 (76), 2018. – B. 97-101. [In Kazakh]*
17. Abildos R.A. *Hairetdin Bolganbaevtyн omiri men qogamdyq-sayasi qyzmetinin negizgi kezenderi // «Uly dalanyn uly esimderi: zhastardy patriottyq tarbieleudin gylimi-teoriyalyq zhane zertteu matindegi praktikalyq qyrlary» atty zhas tarihsy galymdardyn VII Halyqaralyq gylimi-tazhiribelik konferenciya [The main stages of life and socio-political activity of khayretdin Bolganbayev]. – Алматы: QR BFM FK Sh.Sh. Ualihanov atyndagy Tarih zhane etnologiya instituty, 2019. – B. 292-302. [In Kazakh]*
18. Radzhapov A.Ө., Baidil'dina S.H. *«Birlik tuy» gazeti tarihi derekkozi retinde [The newspaper «Birlik tuy» as a historical source. – Алматы: AEzhBU, 2021. – 137 b. [In Kazakh]*
19. Ahmetov A.K. *Alash i Auevov [Alash and Auevov]. – Алматы: Zhazushy, 2007. – 350 s. [In Russian]*